

ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЇ ІДЕАЛУ В КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ЯЦЕНКА

У статті на основі аналізу наукового доробку видатного вітчизняного вченого другої половини ХХ ст. О. І. Яценка простежено динаміку змін у трактуванні вченим категорії ідеалу: від суто філософської до культурологічної.

Ключові слова: *ціль, цілепокладання, цінність, ідеал, культура.*

On the basis of analysis of the scientific achievements of famous scientist of the second half of the twentieth century. Al Yatsenko the dynamics of changes in the interpretation of the ideal scientist category, from the philosophical to the purely cultural.

Keywords: *aim, goal-setting, value, ideal culture.*

Творча спадщина українських філософів-шістдесятників складає яскраву та поки що недостатньо досліджену сторінку вітчизняної гуманітаристики. Втім, ті парадигмальні зрушення, котрі було започатковано в українській філософії шістдесятих років, мали значущість не лише науково-філософську, а й загальнокультурну. Закладені у вітчизняному науковому просторі кінця ХХ – початку ХХІ ст. нові тенденції філософування, засновані на культурологічних засадах, активізували спроби осягнути феномен культури як проблемне поле культурних смислів колективного людського існування та спричинили необхідність переосмислення наукової спадщини видатних вітчизняних вчених у контексті сучасної культурологічної парадигми. Саме у цій проекції вбачається за потрібне вироблення нової культурфілософської рефлексії щодо науково-творчого доробку видатного вітчизняного вченого, представника Київської філософсько-антропологічної школи Олександра Івановича Яценка (1929-1985), за влучним виразом В. Г. Табачковського, "яскравої людини особистісного вчинку" [4, 127].

Попри те, що спадщина вченого привертає увагу науковців – філософів та культурологів (В. І. Бичко, В. С. Горський, В. Г. Табачковський, А. М. Лой та ін., пам'яті Олександра Яценка присвячено перший випуск "Філософсько-антропологічних читань'95", у 2000 році вийшла друком збірка наукових праць "Антропологічні ідеали Київської школи та реалії постмодернізму: до 70-річчя Олександра Яценка"), вона залишається маловивченою та потребує подальшого дослідження у вимірах осмислення закладених в ній інтенцій, що залишаються актуальними для сучасного культурфілософського дискурсу. У цьому зв'язку важко не погодитись із думкою відомого вітчизняного вченого В. С. Горського: "При всьому зрозумілому з огляду сьогодення негативному ставленні до доби, в яку довелось жити Олександру Івановичу, спадщина його та покоління, до якого він належить, як будь-яка філософська спадщина минулого, що увійшла до складу пам'яті нашої культури, вимагає уважного, позначеного належною повагою ставлення" [2, 21].

Мета статті полягає у виявленні еволюції категорії ідеалу у науковому доробку вітчизняного вченого – філософа Олександра Івановича Яценка.

Як зазначає у своїх нарисах про своїх колег – українських філософів-шістдесятників – В. Г. Табачковський, "мабуть, зовсім не випадково в науковому колективі, створеному наприкінці шістдесятих років Володимиром Шинкаруком і покликаному вивчати світоглядно-антропологічні аспекти філософії, з самого початку співпрацювали представники досить різних сфер філософської гуманістики: і ті, хто тягив до класичної німецької (зокрема гегелівської) традиції в її "молодомарксистській" перспективі, і ті, хто тягив до екзистенціалізму, персоналізму, і ті, чиї наукові інтереси дуже виразно перепліталися з культурантропологією" [4, 124].

Саме такою, культурологічно насиченою, спрямованою на осмислення людиноформуючої функції культури, постає спадщина О. І. Яценка. Лейтмотивом загальнофілософських уподобань вченого став розгляд таких категорій, як ціль, цілепокладання, ідеал, що виступають, з одного боку, формами пізнання, само-свідомості та цілепокладання, а з іншого – важливими категоріями культури. Цей розгляд здійснено вченим із залученням цікавого культурологічного матеріалу, що дало вихід на дослідження взаємодії об'єктивного та ціннісного підходів до вивчення категорії ідеалу, а відтак – виявити його зв'язок із культурою.

Формування означених підходів було органічно поєднано з дослідженнями, що здійснювалися наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Інститутом філософії Академії наук України і були пов'язані із вивченням проблем людини у сфері філософської антропології. Тоді ж розпочалося вивчення кількох аспектів культури – як формотворень духовного світу людини і як категоріальних структур, "світоглядних універсалій" духовності. "У цих дослідженнях ми дійшли висновку, що вузлові категорії світогляду: людина і світ, буття і небуття, простір і час, життя і смерть, свобода і необхідність та ін., які традиційно

важачуться філософськими, наявні в людській свідомості до виникнення філософії... Історично вони наявні вже у міфологічній свідомості первісного, родо-вого суспільства. І в своїй першопочатковості є категоріями не філософії, а культури" [6, 5], – зазначає В. І. Шинкарук, характеризуючи напрями наукових пошуків Київської світоглядно-антропологічної школи у 60-70-і роки ХХ ст.

Приклад такої еволюції – від філософії до культурології – демонструє концепт ідеалу в науковій спадщині О. І. Яценка, що виявляється у двох ключових працях вченого "Цілепокладання та ідеали" (К., 1977) і "Гуманізм діалектико-матеріалістичного світогляду" (К., 1984). Крізь призму взаємозв'язку сутності та існування людини предметом дослідження вченого став процес цілепокладання як особливості людської діяльності, а також класифікація і типологія цілей, соціальних ідеалів тощо.

У концепції Олександра Яценка ідеал представлений духовно-етичним постулатом діяльності людини. Так, наголошуючи на єдності об'єктивного та суб'єктивного, вчений порушує питання про їх діалектичне співвідношення в ідеалі. На думку дослідника, об'єктивність ідеалу складається з того, що він виникає як об'єктивна необхідність, віддзеркалює об'єктивні потреби суб'єкту, виявляє об'єктивно існуючі суспільні відносини та тенденції суспільного розвитку. Суб'єктивна складова ідеалу оприявнюється через те, що він виникає у свідомості суб'єкта, а тому є ідеальним по формі і за суттю. У цьому розумінні ідеал визначається вченим як категорія, через освоєння якої людина набуває ознак трансцендентності та як творець ідеалу стає екзистенційно вільною, оскільки відокремлює себе від об'єктивної дійсності та робить її предметом своєї свідомості та волі.

Аналізуючи процес формування ідеалу, О. І. Яценко виділяє два основних рівні – стихійний, пов'язаний із буттєвою свідомістю та свідомим, віддзеркаленим у соціально-політичних, етичних та естетичних теоріях. Важливо підкреслити, що ідеали, сконструйовані теоретиками на більш високому рівні, у теоретично сформованій, систематизованій та логічно доказовій формі, є, на думку вченого, вираженням ідеалів, що виникли стихійно й тим самим визначили розділення суспільної свідомості на буттєве та теоретичне. Відповідно оцінка, яка формується на рівні буттєвої свідомості, має більш емоційне забарвлення та виявляється у позитивних або негативних емоціях по відношенню до певних суспільних явищ.

Виходячи з того, що процес формування ідеалу акумулює як пізнавальне, так і аксіологічне відношення до дійсності, вчений зазначає, що в межах науково-пізнавального відношення, крім науки, у формуванні ідеалів важливу роль мають такі форми свідомості, як мораль, мистецтво, естетика, філософія, релігія, тобто вся світоглядна сфера, яка має суттєвий духовно-моральний потенціал та скеровує людську буттєвість в культурі на світоглядний ідеал.

В оцінці теоретичного рівня превалює раціональне. Соціальні та моральні емоції пропускаються крізь призму усталених соціальних, політичних, філософських, моральних понять, в результаті чого відбувається відокремлення об'єктивних позитивно та негативно цінних явищ від суб'єктивних вражень. Цей рівень, на думку вченого, відзначається від першого тим, що тут відбувається узагальнення явищ, виведення загального, відокремлення від одиничного, випадкового. В результаті завдяки мисленню суб'єкт має можливість не тільки оцінювати об'єктивну дійсність, а й переоцінює її, створює нові цінності у вигляді цілей та ідеалів, які стають важливим чинником творчо-перетворювальної діяльності людей [9, 159].

Особливу роль у процесі виникнення ідеалу вчений вбачає у протиріччі, що створюється між суб'єктом, його інтересами та існуючою соціальною дійсністю. Саме таке протиріччя стає джерелом формування відповідного ідеалу та соціально-перетворювальної практики суб'єкта. "Без усвідомлення цього протиріччя, віддзеркаленого у соціальних оцінках, без почуття невдоволеності існуючим, неприйняття того, що заважає задоволенню інтересів, без усвідомлення недосконалості існуючих суспільних відносин та прагнення до кращого, більш досконалого, не міг би виникати ідеал" [9, 159].

Оскільки позитивні оцінки фіксують ті явища і тенденції, які стають вихідним матеріалом для створення ідеалу, то процес його конструювання характеризується залученням певних прийомів. Одним із таких є прийом ідеалізації. Його сутність полягає у створенні абстрактних об'єктів, ознаки яких можуть існувати у дійсності у певній мірі ймовірності. "Ідеалізація – це процес утворення понять, реальні прототипи яких можуть бути вказані лише з тією чи іншою мірою приблизності" [9, 160]. Водночас особливість ідеалізації в різних формах суспільної свідомості полягає у відокремленні від того, що досконалих явищ не існує у наявності та вони нездійсненні у даних умовах, а не взагалі. Адже у дійсності, що оцінюється суб'єктом, немає ідеальних моральних відносин. Є лише окремі аспекти відносин та тенденції, які можна оцінювати як позитивні. Вони й стають першоосновою створення уявних ідеальних відносин. Відтак, у процесі конструювання ідеалу відбувається відволікання від існуючих властивостей, що отримали негативну оцінку, водночас уявлення щодо відносно позитивних явищ та тенденцій доводяться до ступеня всезагальних та абсолютно досконалих. Ідеалізуються також уявні антитези негативно оцінюваних явищ. Так, в моралі можуть ідеалізуватися окремі норми та принципи, деякі позитивні практичні моменти моральних відносин, моральний образ певних особистостей тощо. В результаті прості норми моральності та справедливості, які частково завжди мали місце у взаємовідносинах окремих особистостей, уявно підносяться до рівня всезагальних, найвищих законів, зокрема у відносинах між народами.

Узагальнення процесу ідеалізації дає можливість виявити його ознаки та оцінити значення. По-перше, ідеалізація допомагає краще зрозуміти та оцінити позитивні аспекти вже існуючих прогресивних явищ, рухів, тенденцій. Оскільки у реальному житті конкретний облік тих чи інших відносин, подій та особливо особистостей є багатоманітним та суперечливим, ідеалізація певних моментів відношень дає можливість суб'єкту зрозуміти та виявити той головний позитивний зміст, який у житті може бути

переплетений із багатьма іншими привхідними моментами. Це, в свою чергу дає можливість виявити об'єктивні тенденції соціального та морального прогресу й на цій основі свідомо проектувати майбутні належні відносини. На думку вченого, прогресивні тенденції соціальної дійсності продовжуються у свідомості до ступеню досконалих та тих, що найбільш відповідають інтересам суб'єкта. По-друге, за допомогою ідеалізації створюється, власне, ідеальне в ідеалі, а саме – формується уявлення про досконалі суспільні відносини, моральні якості, які виступають зразком, нормою, до якої суб'єкт намагається підняти своє буття. Таким чином, на основі ідеалізованих елементів суспільних відносин, тенденцій, уявних анти-тез суб'єкт конструює нові, невідомі раніше для нього відносини. І в цьому процесі ідеалізації найважливіше значення мають такі властивості свідомості та розуму як творча уява, фантазія, мрія.

Як справедливо наголошує О. І. Яценко, можливість вийти думкою за межі наявної ситуації, відмовитися мислити звичними, віками та традиціями освяченими соціальними та моральними шаблонами, поставити під сумнів, здавалося б непохитні, соціальні та етичні канони та створити нові, досі невідомі відносини – саме ця здатність людського розуму забезпечує можливість створення ідеалу. При цьому роль фантазії та мрії полягає не тільки у тому, що без них не можливе створення ідеалу, а й в тому, що вони викликають у суб'єкта позитивні емоції, стають фактором, здатним мобілізувати волю та енергію людини на реалізацію ідеалів. Тому у правильно побудованому ідеалі співвідносяться реальні можливості та злет фантазії, що створює романтичну піднесеність, властиву ідеалу. Однак, хоча вчений і визнає значну роль ідеалізації та творчої уяви у створенні ідеалу, перебуваючи на позиціях діяльнісно-практичного підходу, він вказує на загрозу ідеалізму. Так, на його думку, ідеалізація лише окремих позитивних моментів відносин в абсолютно позитивні, не враховуючи, що це є лише один з моментів пізнання, а ідеальні суспільні відносини – це уявний образ, який ще підлягає втіленню у дійсність, а не сама дійсність, то створений ідеал відривається від реальних умов його реалізації, що переносить суб'єкта на позиції суб'єктивного ідеалізму

Отже, абстрагування, ідеалізація, фантазування визначаються вченим як ті прийоми, на основі яких конструювання ідеалу має здійснюватися діалектично, всебічно враховуючи усі зв'язки та відносини, спираючись на ідеально-досконале як один з моментів творчо-активної та конструктивної діяльності. Завершальний етап створення ідеалу характеризується єдністю процесів узагальнення та синтезування ідеалізованих явищ та відношень у цілісний образ. Цей образ акумулює такі взаємопов'язані елементи, як уявлення про досконалі виробничі, суспільні, політичні відносини, що створюють основу для безмежного гармонічного розвитку людини. Крім того, ці уявлення доповнюються моральними та естетичними ідеалами та конкретизуються і реалізуються в образі розвиненої, досконалої моральної особистості.

Втім, кінцевою метою створення ідеалу є процес його формування. Як доводить вчений, формування реального ідеалу має спиратися на глибокий науковий аналіз та обґрунтовану оцінку існуючої соціальної дійсності, вивчення корінних інтересів суб'єкта та виявлення об'єктивних тенденцій суспільного розвитку і реальних засобів досягнення цілей. Саме обрана ціль, необхідність її формування та реалізації є, на думку вченого, найважливішою умовою правильної розробки проблеми ідеалу.

З позицій сьогодення важливим є погляд на висловлені вченим ідеї щодо розробки суспільного ідеалу та виявлені у ньому особливості. Так, з позицій філософії марксизму-ленінізму ідеал постає віддаленою, але реальною ціллю, що служить могутнім стимулом боротьби. Крім того, ідеал як уявлення про досконале майбутнє перебуває не тільки у єдності, а й у певному протиріччі із дійсністю. Отже, виникнення ідеалу пов'язане із недосконалістю дійсності, що потребує покращення. "Ідеал – це той уявний взірць, відповідно до якого буде перетворена дійсність, це ціль, яка напевно втілиться у матеріальну дійсність. Ціль втілюється у дійсність завдяки цілеспрямованій діяльності суб'єкта" [9, 165].

Отже, саме реальність ідеалу, що ґрунтується на суспільній необхідності та об'єктивних тенденціях суспільного розвитку, його досяжність та зв'язок із проміжними цілями, протиріччя ідеалу з існуючою дійсністю, а також активна роль суб'єктивного фактора – все це визначає основні особливості суспільного ідеалу, об'єктом якого виступають суспільні відносини, а його суб'єктом – певний клас та суспільство в цілому.

Аналізуючи позиції вченого щодо ідеалу та суспільного ідеалу зокрема, слід зазначити, що, абстрагуючись від тогочасної ідеологічної патетики та діалектико-матеріалістичної методології, сутність викладених основних положень теорії ідеалу залишається актуальною і сьогодні. Так, серед найважливіших ознак ідеалу, що виокремлені вченим, можна виділити ті, які мають об'єктивно-історичний характер. Серед таких специфічних особливостей ідеалу слід вказати на його устремління у майбутнє. І це проектування може здійснюватися різними способами. Для буденної свідомості всезагальними формами проектування майбутнього виступають надія та віра. І хоча без теоретичного осмислення сутності суспільного розвитку, як вказує вчений, ці проєкції набувають ілюзорного характеру, втім, залучення означених категорій у тогочасних філософський дискурс, визначало його "людиноцентровану" сутність.

У проектуванні майбутнього в ідеалі обов'язково оприявлюється діалектика історичного та логічного. Науково побудований ідеал – це уявлення про кінцевий результат, що визначається дійсним історичним рухом на даному етапі розвитку. В логічному віддзеркаленні цього руху шлях до кінцевої мети уявляється "узагальненим" та "виправленим", а суб'єкт абстрагується від випадковостей діалектично, не ігноруючи їх.

Важливу роль у конструюванні ідеалу відіграє діалектика абстрактного і конкретного, що детермінується конкретними умовами соціальної та моральної дійсності, на основі якої суб'єкт будує ідеал самого абстрактного змісту. Ця зумовленість пов'язана з тим, що саме дійсність дає можливість виявити тільки

загальні тенденції розвитку і лише загальне спрямування пошуку засобів бажаного. Втім, за умов розвитку поступового розгортання дійсності конкретизуються її можливості та засоби їх реалізації. В цьому процесі сам суб'єкт удосконалюється, розширюються та підвищуються його інтереси, абстрактний образ ідеалу стає більш визначеним по мірі оприявлення певних економічних, соціально-політичних та моральних принципів. Таке співвідношення абстрактного та конкретного в ідеалі запобігає догматичній прив'язаності до встановлених схем зразкових суспільних відносин, а також дозволяє суб'єкту наповнювати його ідеал все більш багатим змістом та знаходити найбільш відповідні засоби реалізації цілі.

Характеризуючи ідеал як особливе духовне утворення, вчений вказує на необхідність залучення категорії досконалості, яку, в свою чергу, можна розкрити через категорії гармонії та міри. Виходячи з того, що гармонія виражається не в абсолютній однаковості та відсутності протиріч, а в мірі кількості та якості, частини та цілого, змісту та форми, сутності та існування, іншими словами – в мірі протиріч, що вирішуються неантагоністичним шляхом, то досконалим можна вважати те, що досягло своєї міри.

Явище, що досягло міри свого розвитку, є досконалим для себе, неперевершеним щодо свого генетичного минулого та недосконалим до свого майбутнього. Саме тому, що воно досягло своєї міри, досконале явище уміщує в собі тенденцію та реальну можливість перетворення в інше. В цьому пункті проблема досконалості вирішується шляхом гармонічного переходу в іншу якість, що пов'язано із відсутністю сил, що гальмують цей перехід та відсутністю антагонізмів при розв'язанні закладених протиріч.

Не можна оминати увагою закладені у зміст ідеалу абсолютний та відносний моменти. Людські уявлення про досконале відносні, адже вони зумовлені певними соціально-економічними умовами. З втіленням цих уявлень у дійсність, з розвитком та вдосконаленням суспільства розвиваються й самі люди, розвиваються їх уявлення про досконалість. Саме у суспільному прогресі вчений вбачає основу для вдосконалення уявлень про досконалі суспільні відносини, про образ всебічно досконалої особистості, а також уявлення про прекрасне.

Як зразок досконалості, що відповідає корінним потребам суб'єкта, ідеал виступає кінцевою та самою суттєвою ціллю суб'єкта. Він виступає тим орієнтиром, який спрямовує соціально-формуєчу свідому діяльність суб'єкта, ідеал виступає самоціллю діяльності, що підпорядковує собі усі найближчі, проміжні цілі як засоби. Виходячи з цього, на думку вченого, люди, що керуються єдиними суспільно-політичними, моральними, естетичними ідеалами, підкорюють ним свої окремі часткові цілі. Багатоманітність окремих цілей стає завдяки цьому узгодженим та гармонічним. Втім, це можливо за умов відсутності протиріччя між суспільним та особистим. "Суспільство, що прийняло у якості всезагального практичного принципу рух до ідеалу – дійсно гармонічне "царство цілей", яке за Кантом уявлялося майже недосяжною мрією. Попри це, для самого дослідника, вся вартість ідеалу полягала у тому, що він у своїх витоках намагався відстояти принципи для сучасної цивілізації бачення цінностей. Саме тому, як зауважує А. М. Лой: "Заслугу свого колеги і вчителя з плеяди "шістдесятників" О. І. Яценка я вбачаю в розрізненні ідеалу і картини світу, коли за картинністю, образністю ідеалу розумілася глибинна функція будь-якого "світлого образу великої мети" – неявно трансплювати і виявляти те, що прийнято називати "вічними цінностями" [3, 35].

Використані джерела

1. Антропологічні ідеали Київської школи та реалії постмодернізму : до 70-річчя Олександра Яценка / упоряд. В. Г. Табачковський. – К. : Стило, 2000. – 304 с.
2. Горський В. С. Пам'яті Олександра Івановича Яценка / В. С. Горський // Філософсько-антропологічні читання'95. – Вип. 1. – К., 1996. – С. 19-21.
3. Лой А. М. Мета та ціль : ідеали та цінності / А. М. Лой // Філософсько-антропологічні читання'95. – Вип. 1. – К., 1996. – С. 30-36.
4. Принцип діяльності та перша спроба її етизації (Олександр Яценко) // У пошуках невтраченого часу [Текст] : нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників / В. Г. Табачковський ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. – С.119-132.
5. Табачковський В. Г. У пошуках невтраченого часу [Текст] : нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників / В. Г. Табачковський ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. – 297 с.
6. Феномен української культури : методологічні засади осмислення [Текст] : [зб. наук. праць] / [Є. Андрос та ін., відп. ред., авт. передм. В. Шинкарук, Є. Бистрицький] ; НАН України, Ін-т філос. – К. : Фенікс, 1996. – 478 с.
7. Человек и мир человека / В. И. Шинкарук (отв. ред.), В. П. Иванов, И. Н. Молчанов, Н. Ф. Тарасенко, Н. М. Есипчук, А. И. Яценко, Н. Я. Иванова. – К. : Наук. думка, 1977. – 340 с.
8. Шинкарук В. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения / В. И. Шинкарук, А. И. Яценко. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 255 с.
9. Яценко А. И. Целеполагание и идеалы / А. И. Яценко. – К. : Наук. думка, 1977. – 275 с.